

12. Ławski J. „Trochę dzika...”. Granice i przekroczenia Marii Konopnickiej / „Anthropos?” nr 14-15/2010/ www.anthropos.us.edu.pl/anthropos8/texty/lawski.htm
13. Konopnicka M. Poezje, seria czwarta, Warszawa 1896.
14. Budrewicz T. Konopnicka. Szkice historycznoliterackie, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2000.

УДК 821.161.2:82.091

*Бігун О.А.
(Київ, Україна)*

«ЧЕТЬІ-МІНЕЙ» У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: РЕЦЕПЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Йдеться про специфіку засвоєння та інтерпретації зразків давньокиївської духовної спадщини у творчості Т. Шевченка. Аналізується поетичне осмислення «Четьї-Міней» на інтертекстуальному, стилістичному, тематичному, загальнокультурному рівнях.

Ключові слова: *християнство, рецепція, агіографія, «Четьї-Міней», Т. Шевченко.*

В статье исследуется специфика восприятия и творческой интерпретации образцов древнекиевского духовного наследия в творчестве Т. Шевченко. Анализируется поэтическое осмысление «Четьих-Миней» на интертекстуальном, стилистическом, тематическом, общекультурном уровнях.

Ключевые слова: *христианство, рецепция, агиография, «Четы-Миней», Т. Шевченко.*

The article deals with the examples of ancient sacred literature's reception and interpretation in Taras Shevchenko oeuvre. The poetic conceptualization of Synaxary on the intertextual, stylistic, thematic, cultural levels is analyzed.

Key words: *Christianity, reception, hagiography, Synaxary, T. Shevchenko.*

Серед численних розвідок сучасного шевченкознавства щодо рецепції сакральних текстів християнської традиції значну увагу спрямовано на вивчення власне Святого Письма чи богослужбової літератури, (М. Бородінова, І. Ісіченко, В. Крекотень, М. Лесів, М. Приходько, С. Росовецький, О. Яковина та ін.), однак контекст візантійської духовної спадщини у творчості Т. Шевченка розглядається принагідно чи опосередковано. Вважаємо, що питання лектури українського поета богословського спрямування дозволило б окреслити безпосередні текстологічні паралелі творчого втілення наративних зразків української духовної традиції. Відтак, метою даної розвідки є типологічне зіставлення набутків давньоруської писемності з поетичними творами Т. Шевченка у площині компаративних студій для з'ясування рівнів філософського осмислення релігійно-етичної проблематики.

Загальновідомо, що суттєве значення для розвитку давньоруської духовності мало християнство, особливо його візантійська версія та надбання «золотого віку» болгар-

ської культури, що спонукало києво-руських книжників до копіткої інтелектуальної праці в осмисленні складного теоретичного матеріалу. Специфічні ознаки українського філософування закладені в таких пам'ятках середньовічної писемності, як «Ізборник» 1073 р., «Києво-Печерський патерик», «Моління Данила Заточеника», «Слово о полку Ігоревім», численні житія, сказання, послання тощо. Тут органічними чинниками проступають тягіння до проблеми людини й осмислення історії, всесвітнього конфлікту добра та зла, теми побудови досконалого світу, «Божої благодаті». Домінуючою інтенцією філософської думки Київської Русі прийнято вважати «екзистенціально-антропологічну редукцію філософського знання» [1: 6], яка виявляється і в численних перекладах, і в «книжній літературі», і в агіографічних джерелах, і в авторських інтерпретаціях духовних опусів, літописах і т. п.

Вважається, що в силу певних обставин українська філософська думка концентрується не в індивідуальних філософських ученнях, а «розливається широким філософським зацікавленням народних мас» [2: 169], тому функцію філософів-професіоналів зазвичай виконують поети та письменники. Українська філософська думка схиляється до переконання, що творчість Т. Шевченка не являє закінченої, сформованої системи (теології, академічної філософії). Аналізуючи філософську складову творчості українського митця, Т. Гончарук вважає, що ним створена «філософія шляху», а не система. «Вона характеризується, – зауважує дослідниця, – відсутністю застарілих форм, обрядів. Це є сукупність поглядів, що постійно рухаються у пошуках істини між протилежними твердженнями, спираючись на визначення «непорочних істин», незмінних законів та цінностей» [3].

У межах філософської думки Т. Шевченка вирізняється питання християнського світогляду поета. Генетично пов'язаного зі специфічним ментально-емоційним комплексом українців щодо релігійного світосприйняття. Цей етнопсихологічний феномен важливо враховувати при розгляді рецепції Святого Письма Шевченком, який відтворив спільні характеристики власне національного забарвлення, пов'язані зі сприйняттям Біблії в українській культурі. На думку С. Росовецького, «для осілих, з міською культурою, побудованою на засадах грецько-римської античності, народів Європи, попри всю сакральну цінність Біблії, вона завжди лишалася книгою, створеною нащадками близькосхідних кочовиків, а Старий Завіт – священною книгою євреїв діаспори, що жили поряд, зберігаючи свою етнічно-релігійну ідентичність» [4: 129]. Тобто, з часу приходу Святого Письма на давньоруські терени сакральні тексти, поряд зі збереженням основних дидактичних засад, наповнюються особливостями національного світосприйняття та колориту, що, на нашу думку, складає не особливе «двовір'я» української релігійної традиції, а, скоріше, пояснюється специфікою адаптації християнства на давньоукраїнських землях.

Дослідники, зазвичай, розглядають проблему світоглядних засад Т. Шевченка або у руслі виключно християнських цінностей (В. Барка, Д. Бачинський, І. Дзюба, В. Пахаренко, В. Яшук та ін.), або у манері поєднання язичницьких традицій з християнськими концептами, як-от існування християнського і антихристиянського (язичницького, містичного) у Шевченка (Г. Грабович, О. Забужко, М. Назаренко, Л. Плющ та ін.), або схиляються до думки про те, що в Україні панувало сильне двовір'я – «поєднання чистого християнства з ідеями й віруваннями поганства. І в самого Шевченка, в його творах часто бачимо аж надто виразні прояви двовірства» [5: 240]. Проте, за Л. Задорожною,

«аспекти язичництва і християнства в поета виступають органічними чинниками життя, виявляючи в ньому не лише постійне боріння, але й неодмінний зв'язок, зчеплення, без якого тривання неможливе» [6: 29]. Тому, визнаючи слушними наведені думки дослідників щодо складових релігійного світогляду Т. Шевченка, висловимо припущення, що картина філософського мислення українського поета була продовженням традицій філософської культури Київської Русі, особливою якої, у свою чергу, вважають схильність до творчого синтезу різноманітних ідей.

Те, що важливою частиною Шевченкової лектури були Книги Старого Завіту чи Євангелія є незаперечним фактом. Однак, його зацікавлення християнською філософією ще достатньо не вивчені, хоча відгуки про знайомство з джерелами середньовічної філософії східної традиції проступають у поетичних та прозових творах, у «Щоденнику», листуванні. Так, у повісті «Близнець» згадуються імена Ефрема Сирина, Юстина Філософа, Тита Левія, містика Еккартегавзена, Афанасія, агіологічні та церковно-історичні тексти «Київського Патерика». В поезіях можна знайти відлуння про знайомство автора зі збіркою «Четьїх-Мінеїв», з численним християнським «пантеоном» пророків, апостолів, мучеників, святителів, шанованих православною церквою (Андрій Первозванний, Дмитро Солунський, Євстафій Плакида, Пантелеймон, Прокопій, Варвара, Катерина Олександрійська, преподобні Антоній Великий, Пимен, Симеон Стовпник, Антоній Печерський, Іоанн Затворник та інші киево-печерські святі), упоминаються прізвища Дмитра Ростовського (Туптала) та Григорія Сковороди.

Л. Плющ, у розвідці «Житіє Святого Максима» робить припущення про зв'язок духовної лектури Гоголя й Шевченка. Зокрема, дослідник згадує про Київську духовну академію, де зберігався рукопис Гоголя, що містив виписки з творів отців Церкви, з яких відомо на сьогодні (за Чижевським) лише сім – це Тертуліан, Афанасій, Ефрем Сирин, Василь Великий, Кирило Олександрійський, Іоанн Златоуст, Іоанн Дамаскін. Г. Флоровський додає до цього переліку Максима Сповідника і все «Добролюбіє». У своїх розмислах Л. Плющ доходить висновку, що «у повістях Шевченка і оповідач, і герої постійно користуються книжками отців з Києво-Печерської лаври й Академії – тобто тими ж джерелами, що й Гоголь. Тому ми можемо список Гоголя якоюсь мірою вважати й лектурою Шевченка перед арештом у 1847 році» [7: 225–226].

Опосередковані докази знайомства Т. Шевченка з візантійською духовною спадщиною проступають у художньому світі Кобзаря, адже, як відомо, «світ твору – це художньо обвнесена і перетворена реальність» [8: 158]. Тобто, факти оточуючого буття у процесі образного бачення проходять складний процес художнього осмислення (зіставлення, диференціації, відмежовування і т. п.), однак цей процес несе на собі відбиток ідеалів та концепцій самого автора його попереднім досвідом. І якщо рецепція Святого Письма, біблійних мотивів у творах українського поета має низку ґрунтовних праць (В. Барка, Л. Білецький, С. Росовецький, В. Сулима, В. Щурат та ін.), то дослідження художнього феномена давньоруської богословської традиції у творчості Кобзаря ще потребують обґрунтувань.

Загальновідомо, що питомою аудиторією протягом століть для богослужбової і життійної літератури були широкі народні маси. Про це, зокрема, виснуємо з творів Т. Шевченка, у яких подібна література згадується доволі часто: «*На крилосі / Стане, та й співає / За дяком таки, та возьме / Та ще й прочитає / Апостола, серед церкви*» [9: 240],

або «А в неділю, / Або в яке свято, / Бере святий Псалтир в руки / Та й іде читати / У садочок» [9: 241], чи «Как у кладбища, у ворот / Сидит скорбящая слепая / И псалму грустную поет» [10: 208]. Варто звернути увагу на те, що у творах Т. Шевченка доволі значною та різнорівневою є рецепція «Четьїх-Міней». Так, поет згадує цей збірник як щонедільну лектуру свого батька у поемі «Гайдамаки»: «Бувало, в неділю, закривши Мінею, / По чарці з сусідом випивши тієї, / Батько діда просить, щоб той розказав / Про Колівчину, як колись бувало» [10: 187], також книга згадується у повістях «Варнак», «Прогулка с удовольствием и не без морали». У поезії «Заступила чорна хмара» з'являється ім'я укладача української версії «Четьїх-Міней»: «Тільки ти, святий Ростовський / Згадав у темниці / Свого друга великого, / І звелів каплицю / Над гетьманом змурувати...» [9: 167]. Ймовірно, поет використав народні перекази про вшанування ним пам'яті гетьмана Петра Порошенка.

Отже, що це за книга і чому у Т. Шевченка вона користується такою увагою? В «Літературознавчій енциклопедії» за редакцією Ю. Коваліва мовиться, що «Четьї-Міней» – це «середньовічні церковно-літературні кодекси, в яких подано сюжети житій святих, легенди, тексти слів та повчань, розташовані за днем і місцем ушанування певного святого, призначені для щоденного читання. Збірники орієнтувались на Місяцеслів, а також на Пролог, Службову Мінею. Запроваджені у Візантії (Симеон Метафраст, IX ст., Симеон Логофет, X ст.), а відтак у Болгарії (Супрасльський збірник на березень, X ст.), а згодом – у Київській Русі» [11: 576]. Український варіант цієї збірки відомий під назвою «Книга житій святих...» (1684-1705), редактором якої виступив відомий церковний діяч, письменник, святий Дмитро Ростовський (Туптало). Окрім самих житій, структура яких складалась з церковно-історичної передмови, розповіді про земний шлях святого, «похвали», у якій нагадувалось про основні подвиги святого та свідчення про посмертні дива, в українських «Четьїх-Мінеях» можна віднайти зразки церковного красномовства, агіологічні, церковно-історичні матеріали, гімнографічні твори, автором яких є сам славетний укладач.

Загальновідомо й те, що видання «Книги житій святих» у редактурі Данила Туптала було здійснено без дозволу Московського патріархату, а, отже, презентував правдиву традицію Києва. Російський літературознавець О. Пипін зауважував, що «для свого часу «Житія святих ...» митрополита Димитрія були єдиною працею такого гатунку, якої, без сумніву, не міг би написати ніхто з московських книжників» [12: 390]. Джерельною базою Тупталової збірки стала низка візантійських та вітчизняних агіографій, серед яких «Четьї-Міней» митрополита Макарія, грецькі Метафрастові «Житія», давньоруські прологи, літопис Нестора, «Житія Святих» Сурія, «Житія Святих» боландистів, патерики, апокрифи, західні збірники. Загалом їх було використано близько 60 [див. дет. 13].

Як саме ставився Туптало до численних джерел, які лягли в основу праці над житіями? Дослідниця «Діаріюша» митрополита Димитрія В. Соболев зазначає, що «використання агіографом численних матеріалів було вдумливим, критичним. Інакше і не могло бути, коли вони потрапляли під пильний погляд ерудованого, сумлінного та мислячого Туптала-вченого. <...> При цьому запозичений матеріал письменник-агіограф переробляв у дусі бароко, накладаючи на нього виразну печать власної небуденної творчої індивідуальності» [14].

Вважають, що святий працював над життями не стільки як історик церкви, скільки як мораліст і белетрист, бо для нього більше важили повчальність і цікавість розроблюваних сюжетів. Такий тип творчої духовної діяльності пояснюється загальними рисами давньоруського філософського умозріння, що концентрується не на предметі, а на суб'єкті пізнання, для якого є характерним не тільки поєднання гносеологічного та морального, але й торування шляху до філософських висновків через внутрішню боротьбу, через свій власний досвід. Цим, як вважає В. Горський, «пояснюється етизація філософської думки як характерна риса киево-руської духовності. Йдеться не просто про переважання етичної проблематики поряд з іншими комплексами філософських питань, а про відсутність взагалі в колі філософського думання проблем етично нейтральних. До чого б не звертався давньоруський мислитель, він осмислював предмет чи явище, що привернули його увагу до себе, крізь призму всесвітнього конфлікту добра і зла» [1: 6].

В означеному ключі сформовано й дидактичне спрямування житій з акцентуванням уваги на основних принципах теологічної етики, адже чин «святого» заслуговується оприявленням вольових якостей віруючої людини, яка у реальному фізичному світі спромоглася прийняти сторону добра, взявши собі у поміч «Божу науку». Створюється своєрідна «зона святості», верхній кордон людського буття, вагома ланка, що поєднує земне буття та буття божественне. Тобто, особи з реального фізичного світу, перемігши його спокуси, наближуються до «добраго і вічного Бога», позаяк, моральний бік проблеми теодицеї у християнській традиції нерозривно пов'язаний з онтологічно-теологічними уявленнями. Моральність розглядається як об'єктивно-божественний, надіндивідуальний феномен, не теоретично пізнаваний, а релігійно осяжний. Тому життєві історії святих слугують обґрунтуванням моральних вимог у дотриманні заповідей Бога, вірності Його Слову.

До поняття святості Т. Шевченко додає специфічного забарвлення. За церковними канонами святими у християнстві вважаються Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух Святий, Ангели, що не згрішили, вибрані Богом люди (Адам, Ной, Богоматір, старозавітні та новозавітні пророки і т. п.), особи, що відзначилися найвищими чеснотами християнської побожності і за життя чи після смерті прославлені чудами. Якщо визнання святості за верхівкою цього переліку поет не піддавав сумнівам, то питання «людської» святості видавалось дискусійним. Наприклад, справжні канонічні святі, як-от цар Давид чи Володимир Святославович (поєми «Кавказ», «Царі»), у поета не викликають благоговійного трепету: *«Що цар якийсь-то свині нас / Та дружню жінку взив до себе, / А друга вбив. Тепер на небі»* [10: 345], *«Владимир князь перед народом / Узив старого Розволода / <...> / ...І растлі ю, / Тую Розніду молодую. / І прожене ю, і княжна / Блукає по світу одна, / Нічого з ворогом не вдіє. / Так отакі-то святії / Оті царі»* [9: 81]. Такі «явлені» людської святості на негативному полюсі оцінки Шевченка. Окрім негативного чи позитивного ставлення поета до феномена людської святості, інколи поняття «святий» вживається в іронічному забарвленні: *«...У нас / Святую Біблію читає / Святий чернець...»* («Кавказ») [10: 345], *«Великомученице кумо! / Дурна еси та нерозумна!»* («Н. Т.») [9: 369] і т. п.

На противагу офіційно визнаним святим, які інколи залишаються «масними місцями» Біблії, поет вдається до літературної «канонізації» осіб, що на його думку виявили ознаки духовного подвигу. Так, проголошуються «мучениками» козаки, борці за волю України (*«Всі неправди щоб розкрились / Високі могили / Перед вашими очима, / Щоб*

ви розпитали / Мучеників: кого, коли, / За що розпинали!» («І мертвим, і живим ...») [10: 353]), у поезії «Мені здається, я не знаю» зі словами: «Де ж ти? / Великомучениче святий? / Пророче Божий? [9: 220-221]) автор звертається до покійного М. Лермонтова, головна героїня поеми «Відьма» також стає «святою» після акту прощення своєму кривднику. Тут погодимося з С. Росовецьким, який вважає, що при розгляді своєрідності розуміння феномена людської святості Шевченком, «йдеється не про сакральні якості певних персонажів і осіб, що на них вказує означення «святий», але тільки про ототожнення цих об'єктів зображення з християнськими святими, яке передається субстантивованим прикметником «святий» і/або термінами, що склалися в агіології для розрізнення різних категорій святих (пророків, мучеників, преподобних, святителів, юродивих, блаженних, праведних і т. п.). Проте й тут належить розрізнити власне мовленнєве, в складі фразеологізмів використання терміна «святий», різні форми метафоричного ототожнення певних персонажів і осіб зі справжніми святими та прямо висловлене поетом визнання їхньої святості...» [15: 55].

Прикметно, що Шевченко оперує особливою шкалою людської святості з позитивними та негативними оцінками. Так, метафорично-позитивними є звертання до сестри-кріпачки: «Многострадальниця свята!» («Сестрі») [9: 306], а безіменна покритка з поезії «У нашій раї на землі» величається «великомученицею» [9: 194]. Прикладом наслідування законів житійного жанру слугує поема «Єретик», в якій відбувається авторська «канонізація» Яна Гуса: «Привітай же в своїй славі (звертання до Бога. – О. Б.) / І мою убогу / Ленту-думу немудрую / Про чеха святого, / Великого мученика, / Про славного Гуса! / Прийми Отче» [10: 289].

сюжетний перебіг житій будуватиметься за усталеною моделлю: осягнення християнської віри в умовах язичництва – нерозуміння оточенням – випробування – нескореність – смерть за Христову віру. Герої Шевченкових творів іноді проходять подібний шлях, як-от вищезгадані дійові особи у поемах «Відьма» чи «Єретик». Поет вдається й до алюзій, що своїм походженням занурені в агіографічні житія. Зокрема, в поезії «Колісь, дурною головою» в рядках «Щодень пілати розпинають, / Морозять, шкварять на огні!» [9: 307], окрім паралелі з Месією, вбачають ще й алюзії катування морозом соловецьких ченців-старообрядців царськими стрільцями 1676 р. та смаження на залізних ґратах чи сковороді – як мучениць Віру, Надію, Любов і мученика Федора у Пергії Памфілійській [15: 54]. Прикметно, що й автобіографія Шевченка схожа на одне з агіографічних житій. «Таким, – на думку Є. Нахліка, – власне, був і житійний шлях самого Шевченка – від дивакуватого хлопчиська, «юродивого» і «химерного» юнака і поета до мученика за «святу волю», грішника і покутника, а відтак «національного пророка», «батька Тараса», врешті «святого» [16: 399].

Відтак вважаємо, що збірка «Четві-Мінеї» у редактурі Данила Туптала слугувала зразком художньої інтерпретації агіографічних мотивів та образів, наближених до традиції бароко. У свою чергу, християнська агіографія, що входила до лектури Т. Шевченка, була духовним джерелом та наративним взірцем його творів. Важливо, що попри встановлену Церквою ієрархію святості, поет прагне до справедливості, до перегляду встановлених канонів, однак, при цьому наслідує структурні елементи агіографічного жанру, наповнює їх власним баченням категорій справедливості чи святості, що призводить до літературної «канонізації» ліричних героїв його творів. Рецепція та інтерпре-

тація «Книги житій святих» Т. Шевченком виявляється в його художньому дискурсі на тематичному, поетико-стилістичному, інтертекстуальному, загальнокультурному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.): [монографія] / Вілен Сергійович Горський. – К.: Наукова думка, 1993. – 162 с.
2. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891 – 1961). – Мюнхен, Нью-Йорк, Париж, Вінніпег: Український Вільний університет, 1974. – 310 с.
3. Гончарук Т. Постаць Тараса Шевченка у філософських інтенціях Олександра Кульчицького / Т. Гончарук. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mandriv/2008.
4. Росовецький С. Біблія і Шевченко / С. Росовецький // Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит «Б». – Київ, НАНУ Інститут літератури ім. Т. Шевченка, 2005. – С. 127–145.
5. Огієнко І. Тарас Шевченко / Іван Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 438 с.
6. Задорожна Л. Язичницьке буйство і християнське смирення у поведінці героїв поетичних творів Т. Шевченка / Л. Задорожна // Шевченкознавчі студії: [зб. наук. праць / ред. кол.: Г. Ф. Семенюк (голова) та ін.]. – К.: ВЦ «Київський університет», 2011. – С. 26–43.
7. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»; [Дванадцять статей / Передм. Ю. Шевельова] / Леонід Плющ. – К.: Факт, 2001. – 384 с.
8. Халізев В.П. Теорія літератури: [учебник] / В.П. Халізев. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 2000. – 398 с.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т.; [Редкол.: М. Г. Жулинський та ін.] / Тарас Шевченко. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2001. – 773 с.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т.; [Редкол.: М. Г. Жулинський та ін.] / Тарас Шевченко. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 2001. – 781 с.
11. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / [авт. уклад. Ю. І. Ковалів]. – Т. 2: М–Я. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 624 с. – (Енциклопедія ерудита).
12. Пыпин А. Н. История русской литературы: в 4-х т. / А. Н. Пыпин. – Т. 2. – СПб., 1898-1899. – 566 с.
13. Нечаев В. П. Святой Дмитрий, митрополит Ростовский / В. Нечаев (еп. Виссарион). – 2-е изд. – М.: Тип. Имп. Моск. ун-та, 1910. – 100 с.
14. Соболев В. Історія постання «Четирьох-Міней» у щоденнику Дмитра Туптала / В. Соболев. – [Електронний ресурс]. – <http://www.anthropos.org.ua>.
15. Росовецький С. Агіографія християнська в літературній творчості Шевченка / С. Росовецький // Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит «А». – Київ, НАНУ Інститут літератури ім. Т. Шевченка, 2005. – С. 51–67.
16. Нахлік Є. К. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики: [монографія] / Євген Казимирович Нахлік. – Львів: Світ, 2003. – 568 с.